

Fürst, Ryszard

Rosyjskie publikacje o carskiej cenzurze i ustawodawstwie prasowym

---

Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 6/1, 167-184

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RYSZARD FURST

ROSYJSKIE PUBLIKACJE O CARSKIEJ CENZURZE I USTAWODAWSTWIE PRASOWYM

I

Ożywienie społecznej i politycznej myśli rosyjskiej, wywołane porażką w wojnie krymskiej, rząd carski tamował starym systemem cenzury, działającej na mocy ustawy z 1828 roku¹. Ówczesna prasa rosyjska omijała jednak system zakazów cenzury poprzez takie formułowanie myśli, które były odpowiednio przez czytelników odczytywane². W kołach zbliżonych do Aleksandra II zdawano sobie sprawę z bezradności cenzury³ i koniecz-

¹ M. K. Lemke, *Epocha cenzurnych reform 1859—1865*, Spb 1904, s. 12—13, oraz *Istoriczeskije swiedienija o cenzurze w Rossii*, Spb 1862, s. 119.

² N. W. Szełgunow, *Socziemienija*, b.r.w., t. 2, s. 147. Książę P. Wiaziemski, urzędnik Głównego Urzędu do Spraw Prasy, w memoriale pisanym w tym czasie do Aleksandra II wyraził następującą opinię o działalności cenzury: „[...] Wszystkie te liczne, podejrzliwe i chytrze przemyślane represje cenzury nie przyczyniają się do zmiany kierunku myśli, pojęć i sympatii. Na odwrót, rozdrażniają jedynie ludzi i odciągają od rządu osoby, które swoim talentem mogą mu być potrzebne i przydatne. [...] Mogą oni utworzyć permanentną opozycję, która i bez artykułów publicystycznych, pomimo stookiej cenzury, będzie miała w społeczeństwie znaczenie, autorytet i wpływ” (*Istoriczeskije swiedienija o cenzurze w Rossii*, s. 71).

³ W. Je. Rudakow, *Poslednije dni cenzury w Ministerstwie Narodnego Proswieszczenija*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 1911, nr 8, s. 519—521. Prezes Petersburskiego Komitetu Cenzury składając 27 maja 1862 r. sprawozdanie cesarzowi Aleksandrowi II, podał zasady, którymi kierowali się urzędnicy pod jego kierownictwem: „[...] wielka siła zawarta w prasie, dobrze pokierowana, może okazać olbrzymie usługi państwu i społeczeństwu. Cenzura musi jednak, podejmując się kierownictwa prasą, zrezygnować z dotychczasowego wyłącznie represyjnego charakteru działania i powinna wstąpić na inne tory, bardziej zgodne z duchem naszych czasów”. Uważając, że osiągnęłoby się bardziej korzystne efekty w bezpośrednim kontakcie z redaktorami i literatami, przeprowadził on szereg rozmów z nimi. „Z zadowoleniem należy stwierdzić — pisał — że znaczna większość przyjęła mój apel skwapliwie, oświadczając, iż zasłużą na okazane im zaufanie powolną zmianą dotychczasowego charakteru działalności (zbyt pospieszna pozbawiłaby ich zaufania czytelników), stawiając mi jednak warunek uzyskania większej samodzielności i tolerancji z mojej strony w stosunku do rzeczowych artykułów pisanych w obronie rządu i porządku”.

ności reform ustawodawstwa prasowego i cenzury. Pierwsze publikacje o cenzurze rosyjskiej sięgają okresu reform Aleksandra II, towarzysząc pracom rozlicznych komisji rządowych przygotowujących nowe ustawodawstwo prasowe oraz reorganizację systemu pracy instytucji cenzury. Nowa ustawa o cenzurze i druku ukazała się w kwietniu 1865 r., po przejściu jej z gestii ministra oświaty pod zarząd ministra spraw wewnętrznych. Ustawa ta, nie licząc drobnych modyfikacji, przetrwała bez zmian aż do 1904 r.

Serię powolnych zmian organizacyjnych i ustawodawczych w dziedzinie kontroli druku i publikacji zapoczątkował reskrypt cesarza o podjęciu prac nad reorganizacją cenzury z 12 listopada 1859 r.⁴

Wstępując na drogę porządkowania ustawodawstwa prasowego, rząd carski szukał możliwości kompromisowych rozwiązań, obserwując aktualny stan nastrojów rosyjskich kół dziennikarskich. Odbiło się to na treści i zawartości ukazujących się w tym okresie oficjalnych rządowych publikacji. W 1859 r. wyszedł z druku zbiór przepisów prawnych grupujących wszystkie dotychczasowe normy ustawodawstwa prasowego⁵.

W okresie zarządzania cenzurą przez ministra oświaty A. W. Gołownina (25 XII 1861 — 10 III 1862), na polecenie cesarza, Komitet Cenzury w Petersburgu, pełniący w tym czasie rolę Głównego Zarządu, przygotowywał materiały, które na bieżąco rejestrowały opinie i nastroje zarysowujące się na łamach prasy oraz dawały przegląd artykułów zatrzymanych przez cenzurę. Materiały te miały zawierać poza tym historyczny przegląd jej dotychczasowej działalności, aktualne normy prawne cenzury oraz opinie i projekty jej reorganizacji⁶. W 1862 r. ukazał się drukiem zbiór ustaw o cenzurze⁷ oraz inspirowana przez rząd historia cenzury od czasów Piotra I do 1862 r., opracowana na podstawie archiwaliów Głównego Zarządu Cenzury oraz Ministerstwa Oświaty⁸. Następne wydawnictwa rządowe rejestrowały kolejno ukazujące się rozporządzenia dotyczące działalności cenzury i cenzorów⁹, porządkowały ustawodawstwo

⁴ M. K. Lemke, *Epoka cenzurnych reform...*, s. 15.

⁵ *Postanowlenija o litieratorach, izdatielach i tipografijach*, Spb 1859.

⁶ W. Je. Rudakow, *Poslednije dni...*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 1911, nr 8, s. 532—533.

⁷ *Sbornik postanowlenij i rasporiażenij po cenzurie s 1720 po 1862 g.*, Napieczatano po rasporiażeniju Ministra Narodnogo Proswieszczenija, Spb 1862.

⁸ *Istoriczeskije swiedienija o cenzurie w Rossii*, Spb 1862. Istnieją dwa wydania tej pozycji. Jedna, bardziej obszerna, licząca 133 strony, była tłoczona w drukarni Ministerstwa Marynarki, druga (107 stron) w drukarni F. Pirsona. Autor na karcie tytułowej nie został wymieniony. Był nim prawdopodobnie P. K. Szczebałski, zob. *Russkij biograficzeskij słowar*, Spb 1912.

⁹ *Sbornik rasporiażenij po diełam pieczati s 1863 po sientjabria 1865 g.*, Spb 1865. *Sbornik postanowlenij i rasporiażenij po diełam pieczati s 15 apriela 1865 po 1 awgusta 1868 g.*, Spb 1865.

cenzury kościelnej¹⁰. Serię tych publikacji zamykają źródłowe *Materiały zebrane przez komisję powołaną w 1869 roku do ponownego rozpatrzenia ustawodawstwa o cenzurze*. W pierwszym tomie tych *Materiałów* zebrano dokumenty rejestrujące tok pracy nad ustawodawstwem prasowym i cenzury za okres lat 1864—1870, m. in. także wyciąg z akt Rady Państwa o projektach ustaw o cenzurze¹¹. W drugiej części opublikowano administracyjne polecenia przekazywane cenzorom, ostrzeżenia i kary udzielane prasie, okólniki i korespondencje Głównego Zarządu do Sprawy Prasy. Trzecia część zawierała materiały procesów prasowych z lat 1865—1870 oraz rejestr ksiąg zatrzymanych przez cenzurę wraz z oficjalną motywacją urzędu, który wydał zakaz, a także sprawy redaktorów periodyków i wydawców oskarżonych o wykroczenia przeciw obowiązującemu ustawodawstwu. Czwarta część *Materiałów* zawierała projekty i opinie oraz dyskusje, które toczyły się na łamach prasy w sprawie reorganizacji cenzury i opracowania nowych ustaw. W piątej zebrano aktualne w tym okresie rosyjskie ustawy o cenzurze i druku.

Zawartość *Materiałów* nie była znana współcześnie szerszemu ogółowi. Druki te przeznaczono dla wąskiej grupy osób w celach praktycznych. Dlatego też zostały one opracowane obiektywnie, umożliwiając czytelnikowi obserwowanie linii rozwojowej opracowywania ustawodawstwa prasowego.

Ponownej próby oceny wewnętrznej działalności cenzury dokonano dopiero pod koniec XIX wieku — w okresie nasilania się społecznego protestu przeciwko biurokratycznemu reżymowi carskiemu. Oskarżano panujący system cenzury, co znalazło wyraz w petycji do cara Mikołaja II, złożonej przez grupę literatów rosyjskich 24 lutego 1895 r.¹² Należy przypuszczać, że dzięki tej petycji ukazała się w 1896 r. broszura drukowana w liczbie stu egzemplarzy, omawiająca „nadużycia” literatury i opisująca działalność cenzury od połowy XIX stulecia. Autorem jej był F. P. Jeleniew, kierownik i przewodniczący Rady Głównego Urzędu do Spraw Prasy. Następną broszura z tego cyklu poruszała potrzebę zmian w systemie cenzury¹³.

¹⁰ *Sbornik zakonopoloženij i raspriaženij po duchownoj cenzurie wiadomstwa prawosławnowo ispowiedowanija s 1720 po 1870 g.*, Spb 1870.

¹¹ *Materiały sobrannyje osoboju komissieju wysoczajsze uczrieźdiennoju 2 XI 1869 g. dla pieresmotra diejstwujuszczich postanowlenij o cenzurie i pieczati*, Spb 1870, cz. 1—5.

¹² *Chodatajstwo russkich litieratorow ob oblegczenii cenzury*, London 1895.

¹³ F. P. Jeleniew: 1) *O zloupotrieblenijach litieratury i diejstwijach cenzurnogo wiadomstwa s konca piatidiesiatych godow po nastojaszczetje wriemia*, 2) *O nieobchodimych izmienenijach w ustrojstwie cenzurnogo wiadomstwa*, Spb 1896. Broszura ta została przedrukowana za granicą przez wydawnictwo socjaldemokratów:

W okresie rewolucji rząd rosyjski podjął się ponownego przeglądu ustawodawstwa prasowego. Wydany w 1905 r. *Dziennik Komitetu Ministrów*¹⁴, pracujących nad ponowną reorganizacją systemu cenzury na mocy ukazu z 12 grudnia 1904 r., informuje o toku prac i ukazuje oficjalny punkt widzenia, dając ocenę dotychczasowej działalności w dziedzinie kontroli słowa drukowanego w Rosji carskiej. Uzupełnieniem powyższej publikacji były wydane w 1913 r. *Protokoły*¹⁵ Rady Nadzwyczajnej powołanej do opracowania nowej ustawy o drukach, także dostarczające materiału do uchwycenia warunków, w jakich kształtowały się po 1905 roku nowe prawa prasowe.

*

Działalność cenzury oraz ustawodawstwo prasowe podlegały drobnym na pozór, lecz bardzo charakterystycznym i istotnym zmianom. *Prawa tymczasowe* z 6 kwietnia 1865 r. nie stanowiły pełnej ustawy o cenzurze. Zreorganizowały one Główny Urząd do Spraw Prasy. Obok zasady cenzury prewencyjnej wprowadziły system cenzury represyjnej (*karatielnoj*) — termin ten w ustawie nie występował, przyjął się jednak powszechnie. Ustawa mówiła raczej o systemie kar administracyjnych (*administratiwnyje wzyskanija*) nakładanych na wydawnictwa zwolnione od cenzury prewencyjnej. Minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew dał im następującą charakterystykę w swoim memoriale do cara z 8 lutego 1868 r.: „Charakter prawa jakby się zmienił na pozór i przyjął właściwość liberalnego ustawodawstwa, rozszerzającego uprawnienia prasy. Właściwie zaś bezpośrednim powodem jego ogłoszenia i bezpośrednim celem jego opracowania była konieczność uzbrojenia władzy rządowej w te środki ochronne, obronne i represyjne, których nie można było znaleźć w poprzednich ustawach cenzury”¹⁶. W ten sposób określił on kierunek dalszych poczynań rządu w dziedzinie jurysdykcji prasy i druku.

W roku 1876 większość artykułów *Prawa tymczasowego* została włączona do nowego wydania ustawy o cenzurze, inne artykuły włączono do poszczególnych działów ustawodawstwa rosyjskiego. Pierwsze wydanie

---

Materiały dla charakteristiki położenia rosyjskiej pieczęci, Genewa 1898, wyd. 2, Izd. Sojuza Russkich Socjał-diemokratow.

¹⁴ *Zurnal Komiteta Ministrów po ispołnieniju Ukaza 12 XII 1904 g.*, Spb Kanc. Kom. Min. 1905 g.

¹⁵ *Protokoły wysoczajsze uczrieźdiennogo pod priedsedatielstwom diejstwitielnogo tajnogo sowietnika Kobioko Osobogo Sowieszczanija dla sostawlenija nowogo ustawa o pieczati (10 fiewrala — 4 diekabria 1905 g.)*. Spb 1913.

¹⁶ *Dniewnik P. A. Wołujewa Ministra Wnutriennich Dieł 1861—1875*, Moskwa 1961, t. 1, s. 496 (tłumaczenie moje — R. F.).

ustawy o cenzurze ukazało się w 1886 r.¹⁷ Zgodnie ze współczesną opinią znawców prawa rosyjskiego, do której należy odnieść się krytycznie, ustawa o cenzurze wskutek różnych nawarstwień stanowiła najmniej zwartą i logiczną część *Zbioru praw (Swod zakonow)*¹⁸.

Kolejne rozporządzenia rządowe precyzowały uprawnienia cenzury rosyjskiej. Najważniejsze z nich, wydane w 1872 r., dało cenzurze prawo zakazu druku, rozpowszechnienia książek i periodyków, zwalniając ją z obowiązującej do tego czasu zasady wkraczania na drogę sądową. Wymagana była jedynie zgoda Komitetu Ministrów.

Od tego czasu zaniechano procesów sądowych i szczególnego znaczenia nabrały licznie rozsyłane okólniki, opracowywane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a także przez inne instytucje ministerialne. Materiały te były przeznaczone do wglądu cenzorów i redakcji czasopism zwolnionych od cenzury prewencyjnej. Okólniki owe w sumie stanowiły samodzielne ustawodawstwo, nie mniej ważne niż ustawa. Dopiero w 1897 r. zdecydowano się podjąć próby usystematyzowania tych „cyrkularzy”¹⁹.

Materiałem pomocniczym dla cenzorów były drukowane w pewnych odstępach czasu katalogi książek, w stosunku do których zastosowano zakaz publikacji i przedruku. Naczelnik Głównego Urzędu do Spraw Prasy M. N. Pochwisniew zlecił opracowanie pierwszego takiego katalogu w roku 1868²⁰. Ukazał się on w 1870 r., a następnie w latach 1881, 1884, 1894, 1899. Ostatni miał się ukazać w 1905 r., lecz już w druku zdezaktualizowała go rewolucja²¹.

Sytuacja polityczna po 1905 r. w Cesarstwie Rosyjskim wpłynęła na zmianę trybu pracy cenzury. Do obowiązującego ustawodawstwa wprowadzone zostały uzupełnienia, niektóre punkty prawa zostały usunięte względnie zmodyfikowane. Większość czasopism i wydawnictw zostało zwolnionych z cenzury prewencyjnej. Kary i nagany były udzielane redaktorom i wydawcom za pośrednictwem sądów, do których kierowała swoje sprawy cenzura. Pociągnęło to za sobą zmiany organizacyjne

¹⁷ Niezależnie od ustaw wydawanych przez instytucje rządowe znane są publikacje prywatne, m. in.: Z. M s i e r j a n c a, *Zakony o pieczati. Nastolnaja sprawoczna-ja kniga*, Moskwa 1888, wyd. 5. Podają one, poza poszczególnymi artykułami prawa o rosyjskim ustawodawstwie prasowym, obszernie komentarze, wyjątki z uchwał Senatu dotyczące poszczególnych paragrafów ustawodawstwa prasowego w związku z bieżącą praktyką administracyjną.

¹⁸ Zob. artykuł W. W o d o w o z o w a *Cenzurnoje zakonodatielstwo w Rosii*, s. 952.

¹⁹ N. K a r a m y s z e w, *Sbornik cirkularow i raspriazienij po dielam pieczati s 1882 po 1897 g.*, Spb 1897.

²⁰ L. M. D o b r o w o l s k i, *Zaprieszczennaja kniga w Rossii*, s. 6.

²¹ *Op. cit.*

w Kancelarii Głównego Zarządu do Spraw Prasy. Kierując się zasadą podziału terytorialnego, utworzono cztery wydziały, zgodnie z istniejącą liczbą Okręgowych Izb Sądowych (Okružnaja Sudiebnaja Pałata). Ogólne zmiany w ustawodawstwie rosyjskim, a w tym także i prasowym, zachodzące w okresie rewolucji 1905 r., zostały uchwycone w wydanym przez N. I. Łazariewskiego zbiorze praw. Wydane w 1911 r. przez D. W. Waldenberga podręczne kompedium o prasie i prawie druku do użytku redaktorów i wydawców orientuje w całości obowiązującego współcześnie ustawodawstwa prasowego z odnotowaniem zmian dokonanych w latach 1906 i 1908. Także czasopismo fachowe „Prawo” zamieściło na swoich łamach kilka artykułów komentujących istniejące przepisy prawa prasowego²².

*

Dość obszerny jest dział publicystyki rosyjskiej, dokonującej na bieżąco na poły naukowej analizy i oceny działania norm prasowych. Daje on materiał pozwalający uchwycić wahania w nastrojach społeczeństwa rosyjskiego, zaznaczające się w nich kierunki i postawy, rzecz jasna, ograniczone współczesnymi możliwościami swobody wypowiedzi. W okresie reform Aleksandra II autorzy usiłują doszukać się historycznej genezy cenzury jako instytucji, jak również dokonanych zmian w tej dziedzinie. W 1867 r. w organie rosyjskich liberałów pt. „Wiestnik Jewropy” ukazały się artykuły wybitnego znawcy tego przedmiotu — K. K. Arsenjewa²³. W tym samym czasie anonimowo ukazała się broszura W. W. Flerowskiego²⁴, który przeprowadził analizę porównawczą systemu cenzury krajów europejskich z rosyjską. „Wiestnik Jewropy” opublikował w 1872 r. pracę A. A. Gołowaczowa²⁵ poświęconą omówieniu i analizie reform Aleksandra II, w tym także i ustawodawstwa prasy. Rok później wyszła z druku

²² I. I. Polanska, *Archiwnyj fond...*, „Litieraturnoje Nasledstwo”, 1935, t. 22—24, s. 603; *Zakonodatielnyje Akty Pieriechodnogo Wriemieni (1904—1908 gg.)* pod red. pr.-doc. N. I. Łazariewskiego, Spb 1909; *Sprawocznaja kniga o pieczati wsiej Rossii*, sosterwił ... D. W. Waldenberg, Spb 1911. Poprzednie wydanie tej pozycji, nie tak obszerne, ukazało się w 1907 r. pt. *Sprawocznaja kniga o pieczati*; N. Łazariewski, *Wriemiennyje prawila o pieczati*, „Prawo”, 1905, s. 3870; B. Landau, *Ob administratiwnych wyskanijach po dielam pieczati*, „Prawo”, 1908, s. 2632; P. Tołstoj, *Ograniczenije swobody pieczati obiazatielnymi postanowlenijami*, „Prawo”, 1912, nr 27, i następne. Rzecz jasna, podane tytuły nie wyczerpują dyskusji i polemiki fachowej, która toczyła się na łamach współczesnej prasy rosyjskiej.

²³ K. K. Arsenjew, *Russkije zakony o pieczati*, „Wiestnik Jewropy”, 1869, nr 4, 6.

²⁴ W. W. Bierwi-Flerowski, *Swoboda riecz, tierpimosti i naszy zakony o pieczati*, Spb 1869. Drugie wydanie ukazało się w 1870 r.

²⁵ A. A. Gołowaczow, *Diesiat' let rieform 1861—1871*, Spb 1872.

broszura O. K. Notowicza²⁶, dająca szkic historyczny rosyjskiego ustawodawstwa prasowego. Również przeznaczona do użytku elity kulturalnej Rosji sześciotomowa publikacja o charakterze encyklopedycznym *Sbornik gosudarstwiennych znaniij*, którą wydano w latach 1874—1878, nie pominęła problemu ustawodawstwa prasowego. W drugim tomie tego wydawnictwa pomieszczono analizę aktualnego stanu rosyjskiego ustawodawstwa, konfrontując go również z europejskim²⁷.

Ostatni okres rządów Aleksandra II (1880—1881) przyniósł lekkie odprężenie w stosunkach między prasą a administracją carską. Jednak zabójstwo Aleksandra II i w następstwie surowy reżym polityki wewnętrznej zaprowadzony przez Aleksandra III przez dłuższy okres nie sprzyjał publikowaniu materiałów poszerzających wiedzę o cenzurze.

W 1894 r. w związku ze wstąpieniem na tron Mikołaja II w środowisku rosyjskiej liberalnej inteligencji wytworzyła się atmosfera nadziei i oczekiwania zmian.

Literaci i dziennikarze Petersburga i Moskwy opracowali petycję do cara z konkretnymi propozycjami zmian w sprawie słowa drukowanego i 24 lutego 1895 r. złożyli ją na ręce władz za pośrednictwem b. redaktora „Gołosa” prof. W. Bilbasowa²⁸. Petycję pominięto w Rosji milczeniem, chociaż prasa berlińska doniosła o niej, a tekst przedostał się do Anglii, gdzie tzw. „Wolna Drukarnia” Stiepiaka-Krawczyńskiego przedrukowała ją w roku 1895²⁹ w języku rosyjskim. W 1898 r. ukazała się ona w broszurze pt. *Samodierżawije i pieczat’* w Berlinie³⁰.

W okresie względnej liberalizacji stosunków wewnętrznych, spowodowanych rewolucyjnymi wydarzeniami politycznymi 1905 r., ukazała się nowa seria publikacji usiłująca wyświetlić to zagadnienie nie tylko od strony historycznej, lecz także prawnej, filozoficznej i politycznej. W 1905 r. ukazała się praca zbiorowa W. Rosenberga i W. Jakuszkina pt. *Prasa rosyjska w przeszłości i w chwili obecnej*³¹. Część opracowana przez

²⁶ O. K. Notowicz, *Istoriczeskij oczerk naszego zakonodatelstwa o pieczati*, 1873.

²⁷ I. J. Fojnicki, *Momienty istorii zakonodatelstwa pieczati*, [w:] *Sbornik gosudarstwiennych znaniij* pod red. W. P. Biezobrazowa, Spb 1874—1878, t. 2.

²⁸ *Samodierżawije i pieczat’ w Rossii*, Spb 1906 (Wstęp).

²⁹ Zob. przypis 12.

³⁰ *Samodierżawije i pieczat’ w Rossii* (Wstęp). Memoriał opublikował w swojej książce także G. K. Gradowski, *Itogi (1862—1907)*, Kijew 1908. W petycji wyraźnie ujawnił się zaangażowany charakter rosyjskiej publicystyki walczącej o zniesienie cenzury w Rosji. W tej sprawie publicystyka wystąpiła pod hasłem cofnięcia się do ustawodawstwa prasowego Aleksandra II w formie nie skażonej poprawkami późniejszych czasów.

³¹ W. Rosenberg, W. Jakuszkin, *Russkaja pieczat’ w proszłom i nastojaszczem*, Moskwa 1905.

Jakuszkina dawała syntetyczny szkic dziejów cenzury do lat sześćdziesiątych XIX wieku. W. Rosenberg zajął się natomiast aktualnym stanem prasy i ustawodawstwem prasowym. W charakterze aneksu dołączono listę periodyków w chronologicznym układzie, które podlegały karom administracyjnym, oraz zestaw motywacji tych kar za okres lat 1864—1904.

W 1906 r. opublikowano przekład rosyjski *Areopagitica* Milтона³². Pomimo iż była to praca autora angielskiego z epoki kromwelowskiej, stała się dużym wydarzeniem w dziedzinie ówczesnych publikacji politycznych. Była ona powszechnie cytowana przez wszystkich zajmujących się sprawami cenzury. W tym samym czasie przedrukowano petycję literatów³³, wydano również w kilku nakładach zbiór artykułów przygotowany do druku przez N. Michajłowskiego *W obronie słowa*³⁴, zawierający wiersze, beletrystykę, wspomnienia z pracy redakcyjnej pod kątem kontaktów z cenzurą, szkice socjologiczne i prawnicze — wszystko to pisane jako protest przeciwko cenzurze. Socjaldemokraci wydali broszurę M. Ołminskiego³⁵, który, opierając się na znanych materiałach w retrospekcji historycznej, przeprowadził dowód bezsensu istnienia cenzury.

*

Wzmoczone zainteresowanie cenzurą w okresie jej reorganizacji, a także pewna swoboda wypowiedzi stworzyły sprzyjający klimat do publikowania wspomnień. Było to szczególnie ważne dla historyków, którzy mając utrudniony dostęp do archiwaliów mogli korzystać jedynie z prac drukowanych. W doborze faktów, nieprzypadkowo zresztą, rzadko kiedy wykraczały one poza cenzurę 1865 roku. Wśród wspomnień ukazujących się w tym czasie zwracają uwagę relacje Glinki i Przeclawskiego³⁶.

Również w okresie rządów Aleksandra III i Mikołaja II wspomnienia pisano według schematów ustalonych jeszcze w poprzednim okresie. Ukazały się wtedy drukiem wspomnienia P. Usowa o reformie i pracy cenzury w latach sześćdziesiątych³⁷. Czasopisma interesujące się przeszłością

³² J. Milton, *Riecz o swobodzie pieczati (Areopagitica)*, Spb 1906.

³³ *Samodierżawije i pieczat' w Rossii*, Spb 1906.

³⁴ *W zaszczytu słowa. Sbornik*, Spb 1905, wyd. 3.

³⁵ M. Ołminski [Aleksandrow], *Swoboda pieczati*, 1906.

³⁶ S. Glinka, *Moje cenzorstwo*, „Sowriemiennik”, 1865, t. 9; O. Przeclawski, *Cenzura w Rossii w 1830—1865 godach*, „Russkaja Starina” 1875, t. 14.

³⁷ P. Usow, *Cenzurnaja rieforma w 1862 g. Istoriceskij oczerk*, „Wiestnik Je-wropy”, 1882, nr 5, oraz tegoż autora: *Iz wospominanij*, „Istoriceskij Wiestnik”, 1882, nr 1, 2, 3 i 5; 1883, nr 2—5; 1884, nr 3.

Rosji — „Istoriczeskij Wiestnik”³⁸, „Russkaja Starina”³⁹, „Russkij Archiw”⁴⁰ — dorzuciły do istniejącego zasobu wiedzy o cenzurze sprzed okresu reform dalsze przyczynki, a niekiedy i dokumenty.

Materiały, zwłaszcza wspomnieniowe, publikowane w tym czasie, dały szereg szczegółów, lecz w sumie nadal nie wychodziły chronologicznie daleko poza okres reform.

Opublikowane pod koniec XIX wieku wspomnienia z okresu reform nabierały jednak dużej wartości przez swą aktualność. Prace i wspomnienia Maiera, W. Szypowskiego, N. Szachowskiego, P. Wałujewa, A. W. Nikitienki⁴¹, zwłaszcza wspomnienia dwóch ostatnich autorów, dają szczególnie wiele dla uchwycenia nastrojów sfer rządzących, kolizji cenzorskich i wiadomości o środowiskach literackich Petersburga lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Nieco nowego materiału dały artykuły W. Binsztoka⁴², a opublikowane w 1897 r., oraz praca zbiorowa wydana ku czci P. A. Jefriemowa w 1908 r.⁴³

W okresie I wojny światowej wiedzę o cenzurze wzbogaciły wspomnienia K. K. Arsienjewa, opublikowane na łamach „Gołosa Minuwszego” w 1915 roku⁴⁴, oraz książka S. P. Librowicza, wydana w 1916 roku⁴⁵.

Pisane z większą swobodą po rewolucji 1917 r. wspomnienia A. W. Bogdanowicza, E. M. Fieoktistowa, W. Jewgieniewa-Maksimowa i D. Maksimowej, A. M. Skabiczewskiego oraz A. S. Suwarina, redaktora pisma „Nowoje Wriemia”⁴⁶, w większym stopniu ułatwiają zrozumienie klimatu literackiego i politykę rządu carskiego w dziedzinie wolności słowa.

³⁸ *Istoriczeskij ocerk russokogo zakonodatielstwa o pieczati*, „Istoriczeskij Wiestnik”, 1881, t. 1; 1884, nr 3; F. Bułgakow, *Lermontow i cenzura*, „Cenzor Tumanowski”, 1884, nr 3; „Pawłowska Cenzura”, 1885, nr 10; N. A. Polewoj i jego żurnał, „Moskowskij Tielegraf”, 1886, nr 4.

³⁹ A. Czumiłow, *Moi cenzurnyje mytarstwa*, „Russkaja Starina”, 1889, nr 9.

⁴⁰ *Ariest Bułgarina, Griecza i Wojejkowa*, „Russkij Archiw”, 1882, nr 3.

⁴¹ Maier, *O russkoj epochie wielikich riefm. Iz wospominanij niemca*, „Wiestnik Innostrannoj Litieratury”, 1895 (fiewral); W. Szypowski, *Iz proszłogo russkoj cenzury*, „Russkaja Starina”, 1899, nr 4, 5; N. Szachowski, *Dwie cenzury (1855 i 1863)*, „Russkij Archiw” 1897, nr 2; P. Wałujew — „Russkaja Starina”, 1891; A. W. Nikitienko — „Russkaja Starina”, 1890.

⁴² W. Binsztok, *Materiały po istorii russkoj cenzury*, „Russkaja Starina”, 1897, nr 3, 4, 5.

⁴³ *Sbornik pamiaty P. A. Jefriemowa*, Moskwa 1908.

⁴⁴ K. Arsienjew, *Iz wospominanij*, „Gołos Minuwszego”, 1915, nr 12.

⁴⁵ S. F. Librowicz, *Na kniżnom postu. Wospominanija*, Moskwa 1916.

⁴⁶ A. S. Suwarin, *Dniewnik*, Moskwa—Pietrograd 1923; A. W. Bogdanowicz, *Tri poslednich samodierżca*, Moskwa—Pietrograd 1924; A. M. Skabiczewski, *Litieraturnyje wospominanija*, Moskwa 1928; Je. M. Fieoktistow, *Za kulisami politiki i litieratury 1848—1896. Wospominanija*, 1929; W. Jewgienjew-Maksimow i D. Maksimow, *Iz proszłogo žurnalistiki*, 1930.

Materiały źródłowe, wyjaśniające poszczególne epizody polityki represyjnej przeciwko piśmiennictwu rosyjskiemu, zaczęto publikować w okresie liberalizacji rządu po śmierci Mikołaja I, lecz ukazywały się one raczej sporadycznie, na łamach czasopism historycznych⁴⁷.

Dopiero na początku XX stulecia rząd carski zdecydował się na publikację większej partii materiałów charakteryzujących stosunki prasowe i politykę rządu wobec literatury sprzed okresu reform. W. W. Stasow w 1901 r. rozpoczął w „Russkoj Starinie” publikowanie materiałów o działalności cenzury z czasów Mikołaja I, zebranych jeszcze w okresie poprzedzającym reformy Aleksandra I przez komisję pod przewodnictwem barona M. A. Korfa⁴⁸. Publikacja ta została oceniona bardzo wysoko ze względu na obfitość materiału źródłowego.

Były to zresztą jedyne materiały opublikowane przez rząd carski, co spowodowało konieczność opracowania materiałów pomocniczych, uzupełniających. Opracowano je na podstawie obserwacji efektów działalności cenzury. Poszukiwaniom materiału poruszającego bardziej aktualny stan cenzury sprzyjało żywsze zainteresowanie aktualną problematyką społeczną. Przyczyniły się tu opublikowane na emigracji przez wydawnictwo P. Struwego, „Oswobodzenie”, *Materiały do najnowszej historii cenzury rosyjskiej*⁴⁹. Dano w nich wykaz książek, których druk był zakazany decyzją Komitetu Ministrów w latach 1872—1891⁵⁰. Nasilenie opracowań o cenzurze wzrosło w okresie bezpośrednio poprzedzającym rewolucję rosyjską 1905 r. Między innymi w roku 1905 czasopismo „Jurist” opublikowało artykuł zawierający przegląd aktów represyjnych władz w stosunku do prasy⁵¹. W innym czasopiśmie prawniczym M. K. Lemke przedstawił materiał zawierający wykaz książek, których druk wstrzymano przez Komitet Ministrów, doprowadzając go do roku 1904⁵².

Wiele nowego materiału do działalności cenzury rosyjskiej po wprowadzeniu nowego prawodawstwa dała książka W. Rosenberga wydana

⁴⁷ Między innymi: *Pis'mo Wigiela k mitropolitu Sierafimu o statje Czaadajewa pomieszczonnoj w „Tieleskopie”*, „Russkaja Starina”, 1870, t. 1; *Pis'mo Sierafima po tomuże powodu k grafu Benkendorfu*, tamże; *Zaprieszczenie żurnala „Moskowskij Tieskop”*, „Russkaja Starina”, 1870, nr 6; *Dielo o zaprieszczenii „Moskowskogo Sbornika”*, „Russkaja Starina”, 1875, t. 14.

⁴⁸ *Cenzura w carstwowanije impieratora Nikołaja I*, „Russkaja Starina”, 1901, nr 7—9; 1903, nr 2—10, 12; 1904, nr 1—2.

⁴⁹ *Materiały po nowiejszej istorii russkoj cenzury. Knigi rassmotriennyje Komitetom Ministrow s 1872 po 1891 g.*, „Oswobodzenie”, Stuttgart 1903, t. 1.

⁵⁰ Pierwszy tego rodzaju wykaz ukazał się w 1888 roku. W. F. Frejman, *Spi-sok knig unicztożennych na osnovanii położenij Komitietu Ministrow*, „Bibliotekar”. Sputnik po bibliografii i bibliotekowiedieniju”, Moskwa 1888.

⁵¹ *Martirolog pieczati*, „Jurist”, 1905, nr 6.

⁵² M. K. Lemke, *Raspriażenija Komitietu Ministrow ob unicztożenii proizwiedienij pieczati za 1872—1904 g.*, „Wiestnik Prawa”, 1905, nr 4.

w 1914 r.⁵³, sumująca owoce nowej polityki rządu wobec prasy w Cesarstwie, poprzez przegląd działalności cenzury za lata 1905—1914.

Publikowanie materiałów cenzury *in extenso*, dla zilustrowania odbioru przez biurokrację carską zjawisk zachodzących w literaturze i ukazania polityki rządu wobec literatów, publicystów i dziennikarzy oraz uczonych, zaczęło się na szeroką skalę dopiero po rewolucji 1917 r. Wiele informacji źródłowych o losach utworów A. N. Niekrasowa, M. Sałtykowa-Szczedrina, D. J. Pisariewa, A. N. Dobrolubowa opublikował W. Jewgieniew-Maksimow⁵⁴. Materiały dotyczące działalności carskiej cenzury zostały ogłoszone poza tym w czasopismach: „Krasnyj Archiw”⁵⁵, „Litieraturnoje Nasledstwo”⁵⁶, a także w wydawnictwach Akademii Nauk ZSRR i innych instytucjach naukowych⁵⁷.

⁵³ W. Rosenberg, *Letopis' russkoj pieczati 1907—1914*, Moskwa 1914.

⁵⁴ Podaję według pracy L. M. Dobrowolskiego pt. *Bibliograficzeskij obzor... — W. Jewgienjew-Maksimow*: 1) *Cenzurnaja praktika w gody krymskoj wojny*, „Gołos Minuwszego”, 1917, nr 11—12; 2) *W rukach u pałaczej słowa*, „Gołos Minuwszego”, 1918 nr 4—6; 3) *W cenzurnych tiskach (K'istorii cenzurnych gonienij na poeziju Niekrasowa)*, „Kniga i Riewolucyja”, 1921, nr 2 (14); 4) *Niekrasow w bor'bie s cenzuroju [w:] Tworczestwo Niekrasowa*, Moskwa 1939, Trudy Moskowskiego Instytutu Filozofii i Litieratury, t. 3; 5) *Sałtykow-Szczedrin w cenzurze*, „Litieraturnyj Sowriemiennik”, 1939, nr 5—6; 6) *D. I. Pisariew i ochraniteli*, „Gołos Minuwszego”, 1919, nr 1—4. 7) *Iz cenzurnoj istorii „Otieczestwiennych Zapisok” 1868—1871*, „Russkoje Bogatswo”, 1918, nr 1—6; 8) *Agonija „Sowriemiennika”*, „Byłoje”, 1922, nr 20; 9) *Gonczarow i jego odnoszenije knigilizmu*, „Kniga i Riewolucyja”, 1921, nr 1 (13); 10) *Ewolucyja obszczestwiennych wzgladów Gonczarowa w 60-je gody*, „Zwieszda”, 1926, nr 5; 11) *Epizod iz cenzurnoj diejatielnosti Gonczarowa*, „Riezec”, 1937, nr 12; 12) *„Sowriemiennik” i „Russkoje Stowo” pieried sudom I. A. Gonczarowa*, „Uczenyje Zapiski Len. Gos. Pied. Inst. im. M. N. Pokrowskiego. Fakultet jazyka i litieratury”, Leningrad 1939, wyd. 1; 13) *Cenzurnyje mytarstwa N. A. Dobrolubowa*, „Zwieszda”, 1936, nr 2.

⁵⁵ Podaję wg Dobrowolskiego *op. cit.*, — *L. N. Tołstoj pod udarami cenzury* (soobsczył N. N. Apostołow), 1929, t. 4 (35); *Anatol France i carskaja cenzura* (soobsczyła L. I. Polanska), 1934, t. 6. *Proizwiedienija Puszkina i carskaja cenzura* (soobsczyła L. I. Polanska), 1937, t. 1 (80); *Bor'ba carskoj cenzury s proizwiedienijami A. S. Sierafimowicza* (soobsczył N. F. Biełczikow), 1938, t. 2 (87); *Bor'ba carskiego prawitielstwa i cenzury s riewolucyionnom „Kobzarjom” T. G. Szewczelow* (soobsczył I. F. Kowalow), 1938, t. 6 (91); *Carskaja cenzura o narodnych izdanijach soczinienij M. J. Lermontowa* (soobsczcz. L. I. Polanska), 1939, t. 5 (96); *Carskaja cenzura o proizwiedienijach ukrajskiego pisatiela I. Franko* (soobsczcz. L. I. Polanska), 1940, t. 1 (98); *Hercen i carskaja cenzura* (soobsczcz. I. F. Kowalow), 1940 t. 6 (103).

⁵⁶ Podaję wg Dobrowolskiego *op. cit.* — *Goethe w russkoj cenzurze* (soobsczcz. C. Reiser i A. Fiedorow), 1932, t. 4—5; *Zaprieszczennyje i uniczożennyje knigi W. W. Berwi-Flerowskiego* (soobsczcz. L. Dobrowolski), 1932, t. 7—8; *Cenzurnyje matieriały o Szczedrinie* (soobsczcz. N. Wywodiew, W. Jewgieniew-Maksimow i I. Jampolski), 1934, t. 13—14; *F. I. Tiutczew w Komitietie Cenzury Innostranoj* (soobsczcz. M. Briksman), 1939, t. 19—21; *Heinrich Heine w carskoj cenzurze* (so-

II

Literaturę o cenzurze i ustawodawstwie prasowym Rosji zestawiono w pierwszych latach naszego stulecia. W 1902 r. została wydana druga

obszcz. A. Fiedorow), 1935, t. 22—23; *Francuzskije pisatieli w ocenkach carskoj cenzury* (soobszcz. L. I. Polanska i L. Eisenstock), 1939, t. 33—34; *Niekrasow i litieraturnaja politika samodierżawija. K istorii żurnala „Otieczestwiennyje Zapiski”* (soobszcz. B. Papkowski i S. Makoszyn), 1946, t. 49—50; G. A. Riazancew, *Materiały k' cenzurnoj istorii soczinienij Rylejewa*, 1954, t. 59.

⁵⁷ Podaję wg Dobrowolskiego, *op. cit.* — *Litieraturnyj muzeum (Cenzurnyje materiały I otd. IV siekcii Gos. Archiwnogo Fonda)*. Pod. red. A. S. Nikołajewa i I. G. Oksmana, P'etrograd 1921; *Puszkina w dramaticzeskoj cenzurze 1828—1917* (soobszcz. W. M. Abramkin), „Litieraturnyj Archiw”, 1938, t. 1. Izd. AN SSSR; N. G. Czernyszewski i carskaja cenzura (soobszcz. I. F. Kowalow), [w:] *Szestidiesiatyje gody. Materiały po istorii litieratury i obszczestwiennogo dwiżenija*, Moskwa—Leningrad 1940, Izd. AN SSSR; D. D. Szamraj: 1) *Cenzurnyj nadzor nad tipografiej suchoputnogo szlachetskogo korpusa*, [w:] *XVIII wiek ... Statji i materiały*, Moskwa—Leningrad 1940, Izd. AN SSSR; 2) *K' istorii cenzurnogo rieżima Jekatieriny II* [w:] *XVIII wiek*, Moskwa—Leningrad 1958, Izd. AN SSSR; A. S. Buszmin, *Satira Szczedrina pieried sudom carskoj cenzury*, [w:] *Iz istorii litieraturnych odnoszenij XVIII—XIX wiekow*, Moskwa—Leningrad 1959, Izd. AN SSSR; L. Dobrowolski, *Pariżskaja kommuna w russkich zaprieszczennych izdanijach 70-ch godow*, Leningrad 1932 Kniga o Knigie; *Kommunisticzeskij Manifest i carskaja cenzura*, „Istorič-Marksist”, 1938, nr 2; L. Lichtblau, *Riewolucyja 1848 g. i carskaja cenzura*, „Istorič-Marksist”, 1940, nr 7; S. G. Areszjan, *Carskaja cenzura i armianskaja pieczat' w gody pierwoj riewolucyi*, „Izwiestija AN Arm. SSR” (Obszczestwiennyje nauki), 1955, nr 12; S. G. Areszjan, *Armianskaja pieczat' i carskaja cenzura*, Jeriewan' 1957, Izd. AN Arm. SSR (Institut Litieratury im. M. Abegjana). L. M. Dobrowolski, *K' istorii cenzurnoj politiki russkogo prawitielstwa wo wtoroj połowinie XIX wieka*, „Učen. Zapiski Len. Pied. Inst. im. A. Hercena”, 1948, t. 67; N. K. Grigorjan, *Carskaja cenzura i pieriedowajaja armianskaja pieczat'*, tamże; O. W. Cechnowiczer, *Simwolizm i carskaja cenzura*, „Učen. Zapiski Len. Gos. Uniw.”, Leningrad 1941, nr 76; A. M. Garkowi: 1) *Spisok cenzurnych dieł o proizwiedienijach Niekrasowa*, tamże, 1957 nr 229, t. 30; 2) *Dramaticzeskaja cenzura o Gogole*, tamże, 1958, nr 261, t. 49; W. P. Griszyn, *Sierafimowicz i carskaja cenzura*, „Učen. Zapiski Len. Gos. Pied. Inst. im. M. N. Pokrowskogo”, 1940, nr 4, t. 2; D. I. Maksimow, *A. W. Kolicow i cenzura*, tamże, 1956, nr 18, t. 5; W. I. Bezjazyčnyj, *A. I. Poleżajew i carskaja cenzura*, „Naucznyje trudy Moskowskogo zaocznego poligraficzeskogo instituta”, 1955, t. 3; A. I. Rewiakina, *A. N. Ostrowski i cenzura*, „Učen. Zap. Mosk. Gos. Pied. Inst.”, 1955, nr 48, t. 5; N. K. Piksano, *Gorie ot uma pod cenzuroj*, „Isskustwo”, Moskwa 1929, nr 1—2; N. W. Zdobnow, *Nowyje cenzurnyje materiały o Lermontowie*, „Krasnaja Now”, 1939, nr 10—11. S. D. Bołuchatyj: 1) *Czechow i dramaticzeskaja cenzura*, „Russkij Sowriemiennik”, 1924, nr 2; 2) *Pieriedielki proizwiedienij Czechowa w dramaticzeskoj cenzurze*, [w:] *Czechowski sbornik*, Moskwa 1929; 3) *Dramaturgija Gor'kogo i carskaja cenzura*, „Tieatralnoje Nasledije”, Leningrad 1934, z. 1; W. A. Cynkowicz, *Narodnyj teatr i dramaticzeskaja cenzura*, „Tieatralnoje Nasledstwo”, Moskwa 1956; F. Ławrow, *Prie-*

część pracy bibliograficznej A. W. Mezjera. Praca zawiera pierwszy, chociaż niepełny, zestaw materiałów do historii cenzury rosyjskiej⁵⁸. Bibliografia literatury o cenzurze carskiej (oczywiście niepełna) podana jest również w artykułach W. J. Boguczarskiego⁵⁹ i W. W. Wodowozowa⁶⁰, opublikowanych w słowniku encyklopedycznym Brockhousa i Jefroma, wydanym w Petersburgu w 1903 r. Wydane w roku 1924 i 1934 prace bibliograficzne A. W. Mezjera⁶¹ zawierają już obszerniejszy materiał z tego zakresu. Ostatnie pozycje, które ukazały się w ZSRR, to publikacje L. M. Dobrowolskiego z 1962 r.⁶²; w głównych zarysach sumują one dorobek literatury rosyjskiej o cenzurze carskiej.

Na początku XX wieku zaczęły się ukazywać również informacje o zespołach archiwalnych zawierających materiały dotyczące działalności cenzury.

W 1902 roku W. N. Rogozin opublikował dane o materiałach cenzury moskiewskiej z czasów Pawła I⁶³. Po rewolucji październikowej ukazały się obszerniejsze przeglądy zawartości archiwaliów centralnych carskich urzędów i instytucji. W 1921 r. wydano dwutomowy opis zawartości Archiwum Ministerstwa Oświaty. W drugim tomie tego wydawnictwa omówiono zawartość akt cenzury z lat 1802—1817⁶⁴. Materiały zespołów archiwalnych centralnych instytucji cenzury zostały omówione po generalnym uporządkowaniu akt. W roku 1935 L. Polanska opublikowała artykuł, w którym scharakteryzowała zawartość akt Głównego Zarządu do

---

sledowanije narodnogo tworczestwa carskoj cenzuroj, „Sowietskaja Ukraina”, 1957, t. 8.

⁵⁸ A. W. Mezjer, *Russkaja słowiesnost' s XI po XIX stoletije wkluczitielno. Bibliograficzeskij ukazatel proizwiedienij russkoj słowiesnosti w swiazi s istoriej literatury i kritikoj*, cz. 1, Spb 1881; cz. 2, Spb 1902. W pracy tej jest wyodrębniony rozdział pt. „Matieriały dla istorii pieczati, cenzury i żurnalistiki w XIX w.”

⁵⁹ W. J. Boguczarski, [w:] *Encykłopediczeskij słowar' F. A. Brockhaus i J. A. Jefron*, t. 37.

⁶⁰ W. W. Wodowozow, *Cenzurnoje zakonodatielstwo w Rossii*, tamże, oraz tegoż, *Diejatielność cenzury w Rossii 1855*.

⁶¹ A. W. Mezjer, *Słownyj ukazatel po knigowiedieniju*, Pietrógrad 1924; A. W. Mezjer, *Słownyj ukazatel po knigowiedieniju*, Moskwa Leningrad 1934.

⁶² L. M. Dobrowolski, *Bibliograficzeskij obzor doriewolucyjnojj sowiet-skoj literatury po istorii russkoj cenzury*, Trudy Biblioteki Akademii Nauk i Fundamentalnoj biblioteki obszczestwiennych nauk Akademii Nauk SSSR, Moskwa—Leningrad, 1962, t. 5, oraz *Zaprieszczennaja kniga w Rossii 1825—1904*, „Archiwno-bibliograficzeskije razyskanija”, Moskwa 1962.

⁶³ W. N. Rogozin, *Diela moskowskoj cenzury w carstwowanije Pawła I-go*, [w:] *Sbornik otdielenija russkogo jazyka i słowiesnosti Akademii Nauk*, t. 72, Spb 1902; oraz *Sbornik otdielenija russkogo jazyka i słowiesnosti Rossijskoj Akademii Nauk*, t. 99, Pietrógrad 1922.

⁶⁴ A. S. Nikołajewa, S. A. Pieriesielenkowa, *Opisanije dieł Archiwa Ministerstwa Narodnogo Proswieszczenija*, Pietrógrad 1921, t. 2.

Spraw Prasy⁶⁵, w roku 1938 ukazał się jej następny artykuł poświęcony materiałom Komitetu Cenzury Zagranicznej⁶⁶. Po II wojnie światowej, w 1948 r., ukazał się artykuł O. A. Gorianowej o materiałach Komitetu Cenzury Moskiewskiej z lat 1798—1865⁶⁷.

*

Przyczynki naukowe do dziejów cenzury rosyjskiej zaczęto publikować w czasopismach jeszcze w trakcie reformy cenzury w latach 1858—1870⁶⁸. W 1866 r. w „Dodatku do czasopisma Ministerstwa Oświaty” ukazała się praca M. Suchomlinowa, pierwsza poważniejsza publikacja naukowa omawiająca cenzurę okresu Aleksandra I⁶⁹, następną pracą z tej serii był wydany w 1868 r. artykuł akademika P. Piekarskiego pt. *Redaktor, współpracownik i cenzura w czasopiśmie rosyjskim 1755—1764*, zamieszczony w wydawnictwie Akademii Nauk⁷⁰.

Powszechne zainteresowanie czytelników wywołał druk (na łamach „Otieczestwiennych Zapisok” z lat 1882—1884) szkiców M. M. Skabiczewskiego z zakresu historii cenzury rosyjskiej do 1870 r. Nie wnosiły one nic nowego, zawarte w nich dane faktyczne, rozproszone po czasopismach, były już znane czytelnikowi interesującemu się tym problemem. Połączenie ich natomiast w jedną całość, przedstawioną w dodatku w barwnej formie, z uwzględnieniem anegdoty, w jakimś stopniu charakteryzowało epokę i przyczyniło się do spopularyzowania wiedzy o przeszłości cenzury rosyjskiej. Publikacja ta została osobno wydana w 1892 r.⁷¹, a powodzenie jej zaniepokoiło administrację carską. Cenzura

⁶⁵ L. I. Polanska, *Archiwnyj fond Gławnogo Uprawlenija po dietam pieczatti*. Obzor, „Litieraturnoje Nasledstwo”, Moskwa 1935, t. 22—24.

⁶⁶ L. I. Polanska, *Obzor fonda Centralnogo Komiteta Cenzury Innostranoj*, „Archiwnoje Dieło”, Moskwa 1938, nr 1.

⁶⁷ O. A. Gorianowa, *Dokumentalnyje matieriały Moskowskogo Cenzurnogo Komiteta w Gosudarstwiennom istoriczeskom archiwie Moskowskoj Obłasti*. (Obzor matieriałow fonda za 1798—1865 gg.), „Trudy Istoriko-archiwnogo Instituta”, Moskwa 1948, t. 4.

⁶⁸ *O cenzurie w Rossii do 1796 g. i ob cenzurnom uprawlenii s 1796 g. po 1860 g.*, „Russkij Wiestnik”, 1860, t. 25, nr 1 i 2; *O cenzurie w Rossii, jejo istorija*, „Otieczestwiennyje Zapiski”, 1865, CLX (maj, t. 2); *Nieskolko słow o duchownoj cenzurie*, „Wiestnik Jewropy”, 1869, nr 12; *Istoriczeskij oczerk cenzury w Rossii*, „Bibliograf”, 1869, t. 1, nr 2, 3.

⁶⁹ M. Suchomlinow, *Matieriały do istorii proswieszczenija w Rossii w carstwowanije impieratora Aleksandra I*, „Priłożenije k' Żurnału Ministerstwa Narodnogo Proswieszczenija”, 1866, nr 11.

⁷⁰ P. Piekarski, *Riedaktor, sotrudnik i cenzura w russkom żurnale 1755—1764*, „Zapiski Imp. Akad. Nauk”, 1868, t. 12.

⁷¹ A. M. Skabiczewski, *Oczerki po istorii russkoj cenzury*, „Otieczestwiennyje Zapiski”, 1882, nr 3, 4, 6, 8, 10, 12; 1883, nr 1, 3, 4, 6, 8, 9, 12; 1884, nr 3, 4; *Oczerki po istorii russkoj cenzury (1700—1863) A. M. Skabiczewskiego*, Izd. Pawlenskowa, Spb 1892.

wydała zakaz rozpowszechniania jej w bibliotekach i czytelniach publicznych⁷². Krytycy natomiast, odnotowując walory tej pozycji wydawniczej, zarzucili autorowi szereg nieścisłości i niewykorzystanie nowych danych o cenzurze, opublikowanych od czasu ukazania się ostatniego odcinka szkiców w 1884 r.⁷³

Również M. I. Suchomlinow zdecydował się w 1889 r. na opublikowanie w osobnym wydaniu swego znacznie rozszerzonego dzieła o oświacie i literaturze⁷⁴. Miało to duże znaczenie w owym okresie, ponieważ autor należał do nielicznych osób, którym udostępniono archiwalia cenzury z pierwszej połowy XIX stulecia.

Książka G. A. Dżanszyjewa pt. *Z epoki wielkich reform*⁷⁵ wydana w 1892 r., w której autor podał opis przebiegu reformy cenzury, miała w ciągu roku trzy wydania (w sumie dziesięć). Popularność książki świadczyła o wzmożonym zainteresowaniu okresem reform i ich założeniami w dziedzinie ustawodawstwa prasowego.

Pracę W. J. Nagradowa *Moderne russische Censur und Presse*⁷⁶, wydaną w Berlinie w 1894 r., przyjęto w Rosji nieprzychylnie; po latach W. W. Wodowozow skwitował ją lakonicznym stwierdzeniem: „Studium na pozór cenne, wartość zaś jego zupełnie znikoma”⁷⁷.

Okres jubileuszów poszczególnych ministerstw, a także prasy rosyjskiej (200-lecie) stworzył dogodny moment sprzyjający opracowywaniu dziejów instytucji rządowych i prasy. Rząd rosyjski zainicjował serię oficjalnych wydawnictw, z nich wiele danych o cenzurze zawierały: opracowany pod redakcją S. W. Roźdiestwienskigo historyczny przegląd działalności Ministerstwa Oświaty (1802—1902) oraz zredagowany przez S. M. Sieriedonina i I. I. Tchorżewskiego czterotomowy przegląd działalności Komitetu Ministrów (1802—1894)⁷⁸.

⁷² *Ukazatel proizwiedienij pieczati zaprieszczennych k' obraszczenniju w publicznych bibliotekach i obszczestwiennych czitalniach*, Spb 1903, s. 21.

⁷³ Na zarzuty krytyki A. M. Skabiczewski odpowiedział w gazecie „Nowosti”, z 25 III 1903, nr 83: „Jestem zwyczajnym wyrobnikiem dziennikarskim, zmuszonym do zarobkowania, bez oglądania się, na chleb codzienny [...] Wreszcie jako rasowy dziennikarz nie lubię wracać do starych prac, są wstrętne jak wypluty kawałek pożywienia. Korektę swoich poszczególnych prac czytam również ze wstrętem”.

⁷⁴ M. I. Suchomlinow, *Issledowanija i statji po russkoj litieraturie i proswieszczeniju*, Spb 1889, t. 1—2.

⁷⁵ G. Dżanszyjew, *Iz epochi wielkich rieform*, Moskwa 1892. Ostatnie wydanie tej książki — dziesiąte z kolei, pod tytułem *Epocha wielkich rieform*, ukazało się w Petersburgu w 1907 roku.

⁷⁶ W. I. Nagradow, *Moderne russische Censur und Presse*, Berlin 1894.

⁷⁷ W. W. Wodowozow, *Cenzurnoje zakonodatielstwo w Rossii*.

⁷⁸ *Istoriczeskij obzor dejatielnosti Ministierstwa Narodnogo Proswieszczenija (1802—1902) sostawlennyj czeriez S. A. Roźdiestwienskogo*, Spb 1902. *Isto-*

tonowy, przedstawiając nie zawsze w pełni pogłębione charakterystyki omawianych przez siebie osób i instytucji⁸⁵.

Wydane także w 1904 r. szkice z historii cenzury rosyjskiej pióra M. A. Engelhardta⁸⁶, pozbawione walorów naukowych, nie znalazły przychylniej oceny u współczesnych⁸⁷.

Zmiana warunków społeczno-politycznych po rewolucji w 1905 r. wpłynęła na charakter publikowanych po tym okresie prac. N. Nowombierski mógł dzięki temu w 1906 r. wydać legalnie drukiem w Rosji swój cykl wykładów wygłoszonych rok przedtem w Paryżu, w Rosyjskiej Szkole Nauk Społecznych⁸⁸. Dały one opis historyczny ustawodawstwa prasowego krajów zachodnioeuropejskich i Rosji, zakończone omówieniem aktualnego stanu tej problematyki. Ukazujące się w tym czasie studia poświęcone historii cenzury mają głębszy, analityczny charakter, wzrasta ich ciężar gatunkowy, bardziej wyczuwalna jest w nich solidna baza źródłowa. W 1908 r. M. K. Lemke ogłosił następną pracę z dziejów cenzury pt. *Mikołajewscy żandarmi i literatura 1826—1855 lat*⁸⁹. W książce tej została wyświetlona rola żandarmerii jako jednego z podstawowych ogniw systemu cenzury rosyjskiej tych czasów. Niektóre partie tej pracy M. K. Lemke ogłaszał na bieżąco w czasopiśmie: „Russkoje Bogatstwo”, „Mir Bożyj”, „Byłoje”. W 1909 r. wydano wszechstronnie i starannie opracowaną przez A. N. Kotowicza historię cenzury kościelnej, właściwie teologicznej⁹⁰. Autor w tej pracy przeprowadził badania nad genezą i ewolucją cenzury kościelnej, doprowadzając wykład do 1855 r. Również S. W. Biessonow, opierając się na źródłowych materiałach kościelnych z epoki sprzed Piotra I, opublikował w 1916 r. artykuł⁹¹, w którym prześledził genezę, narastanie i ewolucję instytucji cenzury w Rosji.

⁸⁵ Pisał o tym obszernie we wstępie do swojej pracy A. N. Kotowicz, *Duchownaja cenzura w Rossii (1799—1855)*, Spb 1909, s. XI.

⁸⁶ N. A. Engelhardt, *Oczerk istorii russkoj cenzury w swiazi s razwitiem pieczati (1703—1903)*, Spb 1904.

⁸⁷ N. J. Nowombierski (*Oswobożdzenie pieczati wo Francyi, Germanii, Anglii i Rossii. Lekcyi czitannyje w Russkoj wyższej szkole obszczestwiennyh nauk w Pariże*, Spb 1906, s. 301) określa tę książkę jako „obraziec chuliganskoj literatury”.

⁸⁸ N. J. Nowombierski, *Oswobożdzenie pieczati we Francyi, Germanii, Anglii i Rossii*, Spb 1906.

⁸⁹ M. K. Lemke, *Nikołajewskie żandarmy i literatura 1826—1855 gg. po podlinnym diełam Tretjego Otdielenija Sobstwiennoj Jego Impieratorskogo Wielicestwa Kancelarii*, Spb 1908.

⁹⁰ A. N. Kotowicz, *Duchownaja cenzura w Rossii (1799—1855)*, Spb 1909.

⁹¹ S. W. Biessonow, *Nadzor nad knigoj. Opyt sistematizacyi matieriatow o cenzurie w dopietrowskuju epochu. Oczerk po istorii russkogo prawa*, Moskwa 1916.

W r. 1917 N. W. Drizien⁹² wydał, publikowaną przedtem partiami w piśmie „Russkij Bibliofil”, pracę o cenzurze teatru, wypełniając w ten sposób dość istotną lukę w historiografii tego przedmiotu. Praca ta zamknęła cykl wydawnictw z okresu przedrewolucyjnego.

We wszystkich tych publikacjach poświęconych dziejom cenzury carskiej zwraca uwagę ich monograficzny charakter, dążność do ogarnięcia możliwie największej ilości faktów. Jednak niedostępność archiwaliów nie pozwalała na opracowanie wszystkich ogniów systemu cenzury. Brak było opracowania cenzury dworskiej, prasy, publikacji zagranicznych. Były luki w opracowaniu cenzury kościelnej i teatru.

Dostępne po rewolucji w 1917 r. zbiory archiwalne posłużyły głównie historykom literatury. Wielu twórców, wybitnych pisarzy, poetów doczekało się korekty bardziej zgodnej z intencjami i zamierzeniami ich autorów. Zawartość archiwum Głównego Urzędu do Spraw Prasy wyzyskał W. Jewgienjew-Maksimow w swoich szkicach o postępowej publicystyce rosyjskiej, a także w monografii o „Sowriemienniku” i o Sołtykowie-Szczedrinie⁹³. Dorobek jest jednak niewielki i dlatego dokonując podsumowania publikacji z tej dziedziny uczony radziecki L. M. Dobrowolski stwierdził dotkliwy brak monograficznego opracowania działalności carskiej cenzury, uogólniającego znane już dotychczas fakty, w pełni wykorzystującego obfity dorobek historiografii radzieckiej dotyczący dziejów Rosji tych czasów⁹⁴.

---

⁹² N. W. Drizien, *Dramaticzeskaja cenzura dwuch epoch 1825—1881 gg.*, Spb 1917. Jego poprzednia praca o cenzurze teatru w XVIII w. ukazała się na łamach „Russkoj Stariny” w 1897 r. pt. *Oczerki teatralnoj cenzury w Rossii w XVIII wiekie*.

⁹³ W. Jewgienjew-Maksimow, *Oczerki po istorii socyjalisticzeskoj żurnalistiki w Rossii XIX w.*, Leningrad 1927; *Sowriemiennik pri Czernyszewskom i Dobrolubowie*, Leningrad 1936.

⁹⁴ L. M. Dobrowolski, *op. cit.*, s. 249.